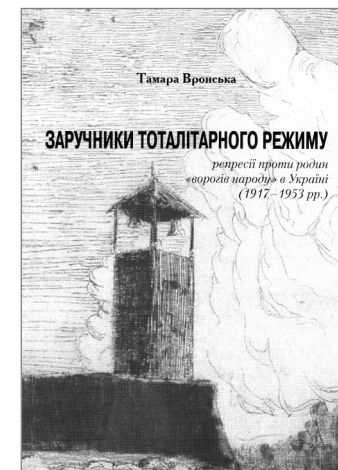

ду на перший чинник (репатріацію) почалося суттєве скорочення мережі таборів, управлінь, відділів, відділень і груп у справах військовополонених та інтернованих МВС–УМВС. У результаті, чисельність контингенту поступово скоротилася до мінімуму та поступово розпочалася ліквідація табірної мережі.

Однак табори ГУПВІ МВС СРСР, як і раніше, мали забезпечувати широкомасштабну та ефективну трудову експлуатацію військовополонених. Органи УПВІ–ВВІ МВС–УМВС УРСР в умовах репатріації намагалися більш ефективно розпорядитися наявними трудовими ресурсами. Відтак, саме в 1948–1950 рр. значно розширюється мережа табірних установ особливого режиму, де утримувалися військовополонені, затримані від репатріації з різних мотивів. Розбудовуючи їх, органи ГУПВІ МВС СРСР продовжували застосовуватися такі структурно-організаційні заходи, як організація нових таборів і відділень, передислокація існуючих, реорганізація окремих підрозділів, зміна лімітної чисельності контингенту та штатної чисельності особового складу тощо.

Протягом 1948–1950 рр. табірна мережа на території УРСР значною мірою виконувала функціональне навантаження транзитної зони у ході репатріації військовополонених та інтернованих. Відфільтровані на цьому шляху та затримані від репатріації бранці війни, як правило, доправлялися у місцеві табори, а тому поступово відсоток так званого «особливого контингенту» у загальній чисельності військовополонених на території Української РСР зростав.

РЕЦЕНЗІЇ

Тамара Вронська.
Заручники тоталітарного режиму:
репресії проти родин
«ворогів народу» в Україні
(1917–1953 рр.). – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2009. – 486 с. –
Бібліограф.: с. 458–478.

Роман Подкур
(Київ)

«Сімейне заручництво» як форма державного терору

Проблема розгорнутого під час радянської доби широкомасштабного державного терору вже має доволі розлогу історіографію. Зокрема, слід згадати виданий Головною редколегією науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» бібліографічний покажчик, який містить понад 4,5 тис. позицій¹, а також

¹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик / Авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; Упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.

показчик Національної парламентської бібліотеки, що презентує більше 4 тис. монографій, статей, збірників документів, спогадів, матеріалів конференцій тощо².

Поява монографічної праці Т. Вронської «*Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.)*» свідчить не лише про широке виявлення та оприлюднення невідомих архівних документів, накопичення дослідницького досвіду у вивченні політичних репресій радянської доби. У розлогіх історіографії та невичерпних архівних тенетах автор виокремила цілком новий напрям досліджень у глобальній темі державного терору радянської доби. Із тексту монографії стають зрозумілими науково-дослідницькі перспективи не лише для вчених-істориків.

Так, широке поле конкретних досліджень фахівців з історії держави і права — це проблема формування правової та нормативної бази заходів із репресування членів сімей «ворогів народу» протягом 1917–1953 рр., їх подальшої соціалізації у радянському суспільстві та в умовах незалежної України, діяльність комісій щодо створення проекту кримінального кодексу тощо. Психологи можуть спрямувати науковий погляд на поведінку жінок та дітей — членів сімей «ворогів народу» — в екстремальній ситуації арешту, тюрми, спецпоселення, табору, дитячого будинку, звільнення та адаптації у суспільстві. Окреслено напрям досліджень і для соціологів — це ставлення радянського суспільства до «ворогів народу», членів їх сімей, амністованих, реабілітованих, «асоціалів» тощо. Практика доводить, що міждисциплінарні студії дають найбільш вагомий результат. Тож сподіватимемося на широку палітру майбутніх наукових досліджень із проблеми сімейного заручництва в умовах державного терору в Україні.

Цілком логічно, що Т. Вронська розпочала вивчення сімейного заручництва, як форми більшовицької каральної практики, із 1917 р. Ідеться не лише про впровадження якобінського досвіду на теренах колишньої Російської імперії через створення спеціальних каральних структур. Так, 21 листопада 1917 р., за пропозицією Ф. Держинського, при Петроградському військово-революційному комітеті була сформована Комісія по боротьбі з контррево-

² Репресії в Україні (1917–1990 рр.). Науково-допоміжний бібліографічний показник / Авт.-упор.: Є. Бабич, В. Патока; Авт. вступ. ст. С. Білокін. — К.: Смолоскип, 2007. — 519 с.

люцією. Згодом постановою РНК від 20 грудня 1917 р. — ВНК. Паралельно діяв Комітет по боротьбі з погромами та контрреволюцією (т. зв. «75-та кімната Смольного») на чолі з В. Бонч-Бруєвичем. На місцях при військово-революційних комітетах працювали штаби по боротьбі з контрреволюцією.

В Україні у грудні 1917 р. було організовано Харківський надзвичайний штаб по боротьбі з контрреволюцією, який очолив С. Петриківський. Дещо пізніше його реорганізували у Харківський губернський головний штаб, із 27 лютого 1918 р. — отримав назву Головний штаб Донецької республіки по боротьбі з контрреволюцією. Водночас, при народному комісарі по боротьбі з контрреволюцією В. Антонові-Овсієнку діяла Харківська надзвичайна комісія, яка займалася виявленням контрреволюціонерів і вела слідство в їх справах³.

До речі, діяльність В. Антонова-Овсієнка, як борця з контрреволюцією, була відома й за межами України. Так, розбираючи конфлікт «між працею і капіталом», харківськими підприємцями та робітниками, він заарештував 15 промисловців, вимагаючи від них 1 млн. руб. для виплати робітникам. Акція В. Антонова-Овсієнка, без сумніву, сподобалася В. Леніну, який у телеграмі від 29 грудня 1917 р. писав:

«Схвалюю і вітаю арешт мільйонерів-саботажників у вагоні 1 і 2 класу. Раджу послати їх на півроку на примусові роботи в копальні»⁴.

Маємо чи не один із перших прикладів заручництва як засобу психологічного тиску при вирішенні локальної проблеми.

Створення відповідних структур стало наслідком усвідомленої політики насильства, що її проводили більшовики. Автор рецензованої праці, аналізуючи постанови вищих партійних та державних органів, ініціативи лідерів РКП(б)–ВКП(б), переконливо доводить, що цілеспрямований державний терор стосовно окремих соціальних груп населення став головним інструментом більшовицької «соціальної хірургії» при творенні нової «радянської спільності людей».

Настанови на здійснення тотального насильства видавалися безпосередньо партійним керівництвом. Так, у липні 1918 р. В. Ле-

³ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Харьков: Основа, 1990. — С. 33–34.

⁴ *Ленін В.І.* Телеграма В. О. Антонову-Овсієнку // *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. — Т. 50. — С. 21–22.

нин перед відправкою на роботу в Україну прийняв групу комуністів. Серед них був і призначений у грудні того року головою Всеукраїнської надзвичайної комісії І. Шварц. Які вказівки давав лідер російських більшовиків — достеменно невідомо. Однак, власне, ставлення до окремих соціальних груп він висловив наступним чином:

«Якщо для ствердження пролетарської диктатури в усьому світі нам необхідно знищити всіх слуг царизму і капіталу, то ми перед цим не зупинимося і з честю виконаємо завдання, покладене на нас революцією»⁵.

Така готовність ліквідувати великі й чисельні соціальні групи лише віталася лідерами більшовицької партії. Це означало, що за певних умов (громадянська війна, економічна ситуація, державний терор, агітаційно-масова робота) сформувався прошарок людей, світогляд яких дозволяв здійснювати масштабні загальнодержавні каральні акції. Для партійно-радянських чиновників, активістів, співробітників правоохоронних органів постанови політбюро ЦК ВКП(б), РНК СРСР та відомчі нормативні акти заміняли чинний кримінальний кодекс. Принцип «революційної доцільності» повністю нівелював здобутки Конституції СРСР.

Механізм «революційної доцільності» Т. Вронська яскраво продемонструвала на долях дружин та дітей «ворогів народу». У результаті прискіпливого аналізу архівно-кримінальних справ ЧСИР (рос. аббревіатура від «член семьи изменника родины») було виявлено, що слідчі й не намагалися довести винуватість конкретної особи у «контрреволюційній діяльності» — достатньо було лише підтвердити факт родинних стосунків і спільного проживання. На допитах абсолютна більшість жінок стверджували про помилковість арешту чоловіків та власну непричетність до інкримінованих їм злочинів. Вони заперечували навіть факти розмов на політичні теми у колі друзів чи знайомих. Окрім упевнених висновків співробітників органів держбезпеки про «контрреволюційні злочини» підслідних, жодних інших «доказів» у справах не було.

У звинувачувальному вирокі дружинам «ворогів народу» інкримінувалося «проживання спільно з чоловіком», «обізнаність із контрреволюційною діяльністю чоловіка» та «недонесення органам державної безпеки». Відтак, конкретні докази щодо здійснення

⁵ Мельгунов С.П. Красный террор в России 1918–1923. – Москва, 1990. — С. 43.

кримінального злочину були непотрібні. Вище партійно-державне керівництво від самого початку визначило, що члени сімей «ворогів народу» засуджуватимуться лише у позасудовому порядку.

Іншій категорії ЧСИР — дітям — Т. Вронська приділила дещо менше уваги. Автор детально розглянула механізм відлучення дітей від батьків, їх влаштування у дитячі приймальники-розподільники, «дитячі будинки особливого режиму наркомату освіти» та колонії у рамках виконання оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 «Об операции по репрессированию жён и детей изменников родины». Однак поза увагою залишилися проблеми функціонування дитячих установ у структурі НКВС СРСР. На мою думку, це пов'язане, по-перше, із масштабністю досліджуваної проблеми, а, по-друге, зумовлюється певним браком матеріалів, які потребують негайного розсекречення, опрацювання і систематизації в архівах Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України.

Опрацювання документів галузевих державних архівів СБ України та МВС України дасть можливість увести у науковий обіг матеріали сформованого у 1935 р. у структурі адміністративно-господарського управління НКВС СРСР відділу трудових колоній для неповнолітніх. Наявність у його складі відділень постачання та збуту і фінансово-планового відділення свідчить про залучення дитячих виробничих майстерень до промислового виробництва, тобто про дитячу експлуатацію. Так, державний виробничий план дитячих трудових колоній у 1936 р. становив 135 млн. руб.⁶ Таким чином, головний принцип сталінського ГУЛАГу — самоокупність — поширювався і на дитячі заклади.

Інформаційні можливості галузевих архівів СБ України та МВС України в окресленому Т. Вронською напрямі свідчать про широкі наукові перспективи для майбутніх дослідників державного терору радянської доби.

Безперечною новизною у вітчизняній історіографії стало дослідження Т. Вронською історичних аспектів еволюції сталінської репресивної політики стосовно родин «контрреволюціонерів». Опрацювавши в Державному архіві Російської Федерації документи секретаріату НКВС–МВС СРСР, Верховного суду СРСР, наркомату (міністерства) юстиції автор зуміла простежити ме-

⁶ Дети ГУЛАГа. 1918–1956 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – Москва: Международный фонд «Демократия», 2002. – С. 202.

ханізм ухвалення підзаконних актів та відомчих директив про встановлення кримінальної відповідальності членів родин «ворогів народу», проявити позицію В. Молотова, М. Єжова, Л. Берії, А. Вишинського у процесі формування юридичного підґрунтя для репресування дружин і дітей «контрреволюціонерів» та «зрадників». У монографії аналізується робота двох (1934–1937 рр. та 1946–1947 рр.) комісій щодо підготовки проектів нових кримінальних кодексів. На засіданнях активно обговорювалася проблема санкцій для членів родин «зрадників батьківщини». Через листування партійно-державної верхівки СРСР з керівництвом зацікавлених наркоматів та установ Т. Вронській удалося розкрити концептуальну позицію радянських лідерів щодо ставлення до жінок і дітей — членів сімей «ворогів народу».

Цікавим видається розгляд автором проблеми сімейного заручництва через призму депортацій родин членів ОУН та УПА, як форми «упокорення та радянзації» Західної України у 1939 – на початку 1950-х рр. Депортації із західноукраїнського регіону детально описані у вітчизняній історіографії. Окремі вчені, серед іншого, згадували і про сімейне заручництво. Однак ґрунтовна інтерпретація депортацій членів сімей ОУН та УПА як різновиду сімейного заручництва з історичним аналізом механізму підготовки та практичної реалізації постанов вищих органів влади й управління СРСР, вочевидь, здійснена вперше.

Широке застосування більшовицьким режимом сімейного заручництва, на думку автора, доводить його ефективність в умовах функціонування сталінської деспотії, прикритої формальною «радянською демократією». Через сім'ю/родину режим намагався:

- упокорити окремі соціальні та національні групи населення;
- дезорієнтувати особистість, яка замість спротиву режиму змушена була думати про стратегії виживання сім'ї;
- здійснити колонізацію нових територій Радянського Союзу (наявність сім'ї змушувала спецпоселенця налагоджувати життя у визначених державною нових місцях поселення).

Слід також зауважити новацію, запропоновану автором щодо періодизації державного терору у СРСР⁷. Традиційний початок

одного з репресивних періодів — 1 грудня 1934 р., коли, скориставшись загибеллю С. Кірова було прийнято надзвичайно суворі зміни до Кримінально-процесуального кодексу СРСР щодо термінів розслідування справ про терор, перебіг судового засідання, негайне виконання вироків авторка пропонує перенести на 8 червня 1934 р. Адже саме у цей день було запроваджено принципові зміни до чинних кримінальних кодексів СРСР і союзних республік щодо встановлення карної відповідальності широкого кола членів сімей військовослужбовців. Сім'я офіційно ставала заручницею режиму. Відтоді й з'явилися специфічні абревіатури та усталені вирази ЧСИР, ЖИР (рос. «член семьи изменника родины», «жена изменника родины»), «діти ворогів народу» тощо. Така новація цілком вмотивована і свідчить про ретельну підготовку Й. Сталіна до заздалегідь запланованої чергової «соціальної чистки» радянського суспільства. Убивство ж С. Кірова стало лише приводом для розгортання репресій.

Важливо, що подібні монографічні дослідження мають не тільки наукову цінність. Опрацьований великий масив архівних документів партійно-радянських структур, органів державної безпеки, міліції, прокуратури переконливо доводить асоціальність, антигуманність, аморальність більшовицької системи. Загибель сотень тисяч громадян радянської України, маргіналізація широких верств населення не дають підстав стверджувати про «ефективність менеджменту Сталіна». У громадськості з'явилися нові аргументи для широкої дискусії з прихильниками держави «з керованою демократією».

⁷ Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – С. 451–454.